

Presentasjon av doktoravhandling

«Hundrede Daler, Hest og Sadel [...]». En eksplorativ studie av feste-, benke- og morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv

Det humanistiske fakultet, Universitet i Oslo

Disputas: 2. oktober 2015

Herleik Baklid

Institutt for kultur- og humanistiske fag,
Høgskolen i Sørøst-Norge
Herleik.Baklid@hit.no

I *Saga Óláfs Tryggvasonar*, som er skrevet om lag 1190, blir det fortalt om kong Olav Tryggvasons giftermål med Tyra, søster til den danske kongen Svend Tveskæg. Under gjestebudet sendte Olav en av sine menn til Tyra med spørsmål om hva slags gavetype han skulle velge å gi henne, *linfé eða beckiargjöf*, dvs. linfé eller benkegave. Benkegavebetegnelsen forekommer også i en omtale av bryllupsskikker med referanse til om lag 1850 fra Tinn i Øvre Telemark. Mellom disse to beleggene av den samme gavebetegnelsen er det altså et tidsspenn på nærmere 700 år. Også for kildebelegg på festegave og morgengave forekommer et tilsvarende tidsspenn. Alle de tre gavene – festegave, benkegave og morgengave – var gaver som mannen ga til kvinne i forbindelse med ekteskapsinngåelsen.

Med dette som utgangspunkt undersøker jeg i avhandlinga «*Hundrede Daler, Hest og Sadel [...]*». En eksplorativ studie av feste-, benke- og morgengaveskikken i et kontinuitetsperspektiv i hvilken grad det kan påvises

kontinuitet i de tre gaveskikkene fra høy-middelalderen og fram til slutten av 1800-tallet og hva som i så fall kan forklare kontinuiteten. Studien innebærer altså en undersøkelse av stabilitet og årsaker til en eventuell stabilitet, ikke endringer og årsaker til endringer som er det vanligste å studere. Med andre ord fokuserer undersøkelsen på et historieperspektiv som ikke har vært særlig anvendt. Rett nok har den tidligere kulturhistoriske forskningen vært opptatt av kontinuitetsfenomener, men i utpreget grad har den søkt å påvise kontinuitet og ikke vært spesielt opptatt av å klarlegge årsaker til stabilitet.

Kildepluralisme

I undersøkelsen har det vært nødvendig å trekke veksler på både mange og forskjelligeartede kildetyper. Totalt har jeg benyttet 15 stykker: Sagaer, oversatt litteratur, diplomer, dagbok, lovmateriale, kongebrev, rettsprotokoller, kapitelbøker, ordbøker og ordsamlinger, supplikker, skifteprotokoller, testamenter og gavebrev, beskrivelser og topografisk litteratur, tradisjonsnedtegnelser og spørrelistesvar. Dette har vært nødvendig for å følge de tre gaveskikkene over et så langt tidsrom som mulig, med en best mulig hyppighetsdokumentasjon på praktisering og med flest mulige opplysninger omkring selve praktiseringa.

Kontinuitetsindikatorer

For å vurdere de tre gaveskikkenes kontinuitetsgrad utviklet jeg et sett av definerte kontinuitetsindikatorer. De empiriske beleggene på gaveskikkene ble deretter analy-

sert m.h.t. disse. Kontinuitetsindikatorene med definerte krav er:

1. Hyppighet og forekomst: Tidsdokumentasjon av kildebelegg på grunnlag av gavebetegnelsen må danne ei sammenhengende kronologisk rekke der det aksepteres en tidsmessig avstand mellom belegg på opp til noen tiår i kildefattige perioder, men med relativt hyppig forekomst i perioder med rikere kildetilgang.
2. Sted: Undersøkellesområdet som er Norge
3. Anledning: Ekteskapsinngåelse/bryllup
4. Hovedpersoner: Brudgom som giver og brud som mottaker.
5. Hovedpersonenes sosiale tilhørighet: Kan variere
6. Gavens art og verdi: Kan variere
7. Form: Gjenkjennelig mønster
8. Funksjon: Gjenkjennelig

Tre av kontinuitetsindikatorene – sted, anledning og hovedpersoner, dvs. brud og brudgom – er definisjonsmessig fastlagt i utgangspunktet, slik at de inngående empiriske analysene gjelder de fem indikatorene *hyppighet og forekomst, hovedpersonenes sosiale tilhørighet, gavenes art og verdi, form og funksjon*.

Festegaveskikken

Festegave var ei gave mannen ga ved fester målet, dvs. da avtalen om framtidig ekteskap ble inngått. Den eldste dokumenterte bruk av festegavebetegnelsen stammer fra ca. 1190, mens et av de yngste finnes i tradisjonsnedtegnelser fra andre halvdel av 1800-tallet. Fra dette tidsrommet har det lyktes å finne 78 kildebelegg. Et av dem er datert 1317, og forteller at bergenseren Sæbjørn Erlendsson ga sin kone Halldora en mark i tilvirket sølv i festegave. Et annet stammer fra 1571. Det beskriver selve

festermålsritualet da Jens Finbo og Elizabeth Hansdatter ble festet til hverandre. Dette skjedde ved samtykke fra begge to, håndslag, erklæring og festegave i vitners nærvær.

Analysen av de 78 festegavebeleggenes hyppighet og forekomst viser at de ikke danner en fullstendig, men en tilnærmet sammenhengende kronologisk rekke, og at det oppstilte kravet således kun er tilnærmet tilfredsstilt. Når det gjelder den sosiale tilhørigheten til festegaveskikkens hovedpersoner, så er kravet derimot fullstendig tilfredsstilt. Skikken har blitt praktisert blant kongelige/fyrstelige, verdslig aristokrati/adel, kongelige ombudsmenn/ embetsmenn, borgerskap og bondesamfunnets medlemmer. Ut ifra kildematerialet er den generelle hovedtendensen at festegaveskikken har vandret fra samfunnets høyere sosiale lag til lavere sosiale lag.

Mens festegavas art har hatt en noe begrenset variasjon, så varierte festegavas verdi relativt mye. Totalt har festegava bestått av sju hovedtyper – jordeiendom, verdibeløp, verdigjenstander som f.eks. tilvirket sølv eller sølvskjeer, personlige gjenstander som f.eks. smykker eller klær, personlige gjenstander + verdibeløp, personlige gjenstander + verdigjenstander og personlige gjenstander + verdibeløp + verdigjenstander. Et interessant resultat av analysen er at de fleste beleggene på personlige gjenstander alene stammer fra slutten av 1700-tallet til 2. halvdel av 1800-tallet. I det samme tidsrommet avtar hyppigheten av andre festegavetyper. Selv om verdien av festegava ikke alltid er angitt, er det likevel ingen tvil om at den i enkelte tilfelle har hatt stor verdi, i andre tilfeller en langt mer beskjeden. Jordeiendommene har etter alt å dømme representert store verdier. Det samme gjelder også festegava som den bergenske kjøpmannssønnen Claus Fastings ga Anna Thormøhlen på 1690-tallet. Gava

var et verdibeløp på 1000 riksdaler til kjøp av edle smykker. I den andre enden av verdiskalaen finner vi festegaver på nominelle beløp fra 1–15 riksdaler. Analyse-resultatet viser altså at både art og verdi varierte, og at det oppstilte kravet dermed er tilfredsstilt.

Generelt er det noe sparsomt med opplysninger om festegaveskikkens form i kildebeleggene. Men tidspunktet for kunn-gjøringa eller overleveringa av gava var gjennomgående da det ble gitt løfte om eller avtalt framtidig ekteskapsinngåelse. Imidlertid kan det kun hevdes kontinuitet for dette formelementet fra ca. 1570 – 2. halvdel av 1800-tallet. I 1571-belegget ovenfor framgår det at overleveringa av festegava skjedde etter samtykket til ekteskap og med vitner til stede. Disse formelementene viser kontinuitet kun innenfor et tidsrom på om lag 200 år gjennom det 700-årige analyse-tidsrommet. Med andre ord er det oppstilte kravet bare delvis oppfylt.

I ei kapittelrettssak fra 1608 var partene uenige om hvorvidt det var inngått noe festermaal. Kvinna hevdet at hun var lovet ekteskap, og at dette var bekreftet med festegave. Den ene av hovedfunksjonene til festegava var nettopp å styrke og bekrefte festermalet. Den andre var å gi tilskudd til kvin-nas økonomiske grunnlag om hun ble enke. Begge disse hovedfunksjonene tilfredsstiller det oppsatte kravet for funksjon.

Den samla vurderinga blir derfor at festegaveskikken ikke framviser en fullstendig kontinuitet, men en tilnærmet kontinuitet gjennom størsteparten av analysepe-rioden.

Benkegaveskikken

Benkegave var ei gave brudgommen vanligvis ga før vielsen bryllupsdagen. Det eldste belegget på gavetypen stammer altså fra ca. 1190, og et av de yngste fra slutten av

1800-tallet. Totalt har det lyktes å finne fram til 173 kildebelegg fra denne tidsperi-oden. Et av dem gjelder et arveskifte på Voss i 1315 der det framgår at Halle på gården Rogne hadde gitt sin kone Gudrid en gullring i benkegave. Også M.B. Landstad omtaler gaveskikken i sine tradisjons-nedtegnelser fra første halvdel av 1800-tallet. Her forteller han at det ble forhandlet med skjemt og moro om benkegavas størrelse ved måltidet før kirkereisa.

Når det gjelder benkegavebeleggenes hyppighet og forekomst, danner de ikke en fullstendig, men en tilnærmet sammenhengende kronologisk rekke. Det oppstilte kravet er dermed kun tilnærmet tilfredsstilt. Annerledes er det derimot for kontinuitetsindikatoren sosial tilhørighet der kravet er fullstendig tilfredsstilt. Gjennom analyseperioden har benkegaveskikken blitt praktisert blant kongelige/fyrstelige, verdslig aristokrati/adel, kongelige ombudsmenn/embetsmenn, borgerskap og medlemmer av bondesamfunnet. Mens jeg for festegaveskikken fant en generell hovedtendens at den har vandret fra samfunnets høyere sosiale lag til lavere sosiale lag, er en slik hovedtendens ikke like entydig for benkegaveskikken.

Også kravene knyttet til den neste kontinuitetsindikatoren er tilfredsstilt. Benke-gavas art og verdi har omfattet flere ulike hovedtyper og med stor verdimesig variasjon. Verdibeløp har ut ifra kildematerialet vært den vanligste typen benkegave. Av øvrige typer kan nevnes jordeiendom, verdigjenstander, personlige gjenstander som f.eks. smykker og klær, hest/hest og sadel, og verdibeløp + hest og hesteutstyr. Stundom har sengeklær – skinnfeller og tjeld – inngått i benkegava. I flere tilfeller er benke-gavas verdi ikke oppgitt, men gullringen Halle ga Gudrid tilsvarte verdien av 12 kyr, og var således blant de mest verdifulle. Men mange av benkegavene hadde en langt

lavere verdi, de minst verdifulle varierte mellom 3–20 riksdaler.

Opplysninger om benkegaveskikkens form er gjennomgående relativt sparsomme fra middelalderen og tidlig nytid. Fra 1700-tallet og framover flyter de derimot rikere. Tidspunktet for kunngjøringa eller fastsettelsen av gava var selve bryllupet, noe som er dokumentert like fra ca. 1190 til 2. halvdel av 1800-tallet. Like fra slutten av 1300-tallet og fram til 2. halvdel av 1800-tallet ble benkegava kunngjort muntlig i vitners nærvær. Fastsettelse av benkegava gjennom forhandlinger og akkedering kan kun belegges i tidsrommet 1736 – 2. halvdel av 1800-tallet. Det oppstilte kravet for form er derfor bare delvis oppfylt.

Da arveskiftet etter Anders Torkjellsson i Stryn ble holdt i 1595, ble det nedfelt i et diplom at enka skulle beholde bl.a. benkegava. Benkegavas hovedfunksjon å styrke enkas økonomiske grunnlag er dokumentert i store deler av kildebeleggene og kan følges like fra begynnelsen av 1300-tallet til om lag midten av 1800-tallet. Kravet knyttet til funksjon er dermed tilfredsstilt.

På samme måte som for festegaveskikken blir den samla vurderinga for benkegaveskikken at den ikke framviser en fullstendig kontinuitet, men en tilnærmet kontinuitet gjennom størsteparten av analyseperioden.

Morgengaveskikken

Morgengave var gave brudgommen ga morgenen etter bryllupsnatta, dvs. morgenen etter bryllupsdagen. I det norske materialet er morgengave første gang belagt omkring 1250, og et av de siste på slutten av 1800-tallet. Et av de 67 funne kildebeleggene stammer fra 1281 og gjelder morgengava som kong Eirik Magnusson skulle gi Margareta, datter av den skotske kongen Aleksander 3. Et annet belegg – et

morgengavebrev – er knyttet til adelige kretser, og forteller om Jochum Fredrik Winds morgengave til sin hustru Marie Bjelke i 1671.

Undersøkelsen av morgengavebeleggenes hyppighet og forekomst viser at de danner ei sammenhengende kronologisk rekke, og at kravet knyttet til dette dermed er tilfredsstilt. Videre er kravet koplet til hovedpersonenes sosiale tilhørighet oppfylt da morgengaveskikken har blitt praktisert i ulike sosiale lag. På samme måte som for de to øvrige gaveskikkene, har morgengaveskikken gjennom analyseperioden forekommet blant kongelige/fyrstelige, verdslig aristokrati/adel, kongelige ombudsmenn/ embetsmenn, borgerskap og bondesamfunnets medlemmer. På samme måte som for festegaveskikken, viser kildematerialet en generell hovedtendens til at morgengave-

Adolph Tidemand's skildring av et ungt par. Fra plansje-verket Norske Folkelivs-billeder.

skikken har vandret fra samfunnets høyere sosiale lag til lavere sosiale lag.

Morgengavas art og verdi har også variert, noe kravet til denne kontinuitetsindikatoren altså åpner for. Hovedartene av morgengave har vært 1) fehirde, len eller landområde, 2) jordeiendom, 3) jordeiendom + verdibeløp, 4) verdibeløp og 5) personlige gjenstander. Den førstnevnte hovedarten forekom kun blant kongelige/fyrstelige eller høyadelige. Når den førnevnte Eirik Magnusson skulle inngå ekteskap med Margareta, skulle han gi henne 1400 markebol jord i morgengave. Jordeiendom og verdibeløp har vært de vanligste typer morgengaver. Personlige gjenstander, slik som sølvbelte, smykker og klesplagg, forekommer som morgengave først etter ca. 1760. Verdispenningen i morgengava har vært enormt. Selv om verdien av fehirde, len eller landområde ikke er kvantifisert, må de utvilsomt ha representert svært høye verdier. Nederst på verdiskalaen forekommer ei morgengave på 2–3 daler.

Også for morgengaveskikkens vedkommende er det noe begrenset hva kildebeleggene forteller om formen. Men like fra slutten av 1200-tallet og fram til 2. halvdel av 1800-tallet har kunngjøring/overlevering av gava foregått i bryllupet. Fra slutten av 1200-tallet til om lag 1820 har morgengava blitt fastsatt gjennom forhandlinger. I det samme tidsrommet ble morgengava muntlig eller skriftlig kunngjort, og dokumentert gjennom vitners nærvær eller ved at den ble skriftlig nedfelt. Kravet til kontinuitetsindikatoren form er dermed tilfredsstillt.

Ifølge gavebrevet som Jochum Fredrik Wind skrev, skulle morgengava tilfalle hustruen dersom han døde fra henne. Også hovedfunksjonen til morgengava var å styrke kvinnes økonomiske stilling i en eventuell enketilværelse. Dette kan følges fra slutten av 1200-tallet og til om lag

1820. Således er det oppstilt kravet tilfredsstillt.

Den samla vurderinga blir derfor at morgengaveskikken framviser kontinuitet gjennom størsteparten av analyseperioden.

Gaveskikkens begrunnelser

Undersøkelsen av kontinuitetsgraden til hver av gaveskikkene resulterte altså i at festegaveskikken og benkegaveskikken framviser en tilnærmet kontinuitet, mens morgengaveskikken framviser kontinuitet gjennom størsteparten av analyseperioden. Som et mellomtrinn på veien til å drøfte årsaker til gaveskikkens kontinuitet eller tilnærmete kontinuitet undersøkte jeg deres begrunnelser. Analysene viser at felles for feste-, benke- og morgengaveskikken er at hovedfunksjonen *tilskudd til kvinnes økonomi* i en eventuell enketilværelse er kontinuitetsdokumentert, og at denne har en tilnærmet sammenfallende tidsutbredelse hos de tre gaveskikkene gjennom størsteparten av analyseperioden. I tillegg har festegava som kontinuitetsbelagt hovedfunksjon *styrking av ekteskapsavtalen og bekreftelse på festermålet* i tidsrommet ca. 1190–1785. Med andre ord hadde de tre gaveskikkene en økonomisk begrunnelse.

Like fra analyseperiodens start ca. 1200 og fram til slutten av 1700-tallet – 2. halvdel av 1800-tallet ble ekteskapet sett på som et økonomisk anliggende. Hovedfunksjonen *tilskudd til kvinnes økonomi* var direkte koplet til dette, noe som også gjelder festegavas andre hovedfunksjon. Den var begrunnet ut ifra den hensikt å forplikte mannen til å stå ved og overholde ekteskapsavtalen. Således gikk den inn i en økonomisk-juridisk kontekst der økonomiske avtaler ble styrket med festepenger. Det innebærer altså at festegava var en form for festepenger.

Gaveskikkenes begrunnelser – et fenomen av *longue durée*

Gaveskikkenes begrunnelser og hovedfunksjoner har sitt utspring i særieformen mellom ektefellene, og er i utgangspunktet knyttet til det verdslige førkanoniske ekteskapet fra tida før om lag 1270. Da slo det kanoniske ekteskapet gjennom i lovbestemmelsene, og ekteskapets gyldighetskriterium ble forskjøvet fra økonomiske overføringer til mannen og kvinns gjensidige samtykke. De verdslige gaveskikkene og økonomiske overføringer fortsatte likevel – også ved formuesfellesskap – å være sentrale elementer ved ekteskapsinngåelsen helt fram til 1800-tallets 2. halvdel.

Det å trygge eller styrke kvinns økonomiske grunnlag om hun skulle bli enke, var et vedvarende og permanent anliggende ved ekteskapsinngåelse gjennom hele analyseperioden. Således var gaveskikkenes begrunnelser, med den franske historikeren Fernand Braudels ord, et fenomen av *longue durée* – lang varighet, og de ble derfor opprettholdt så lenge de hadde funksjon i forhold til dette og ikke kom i konflikt med den rådende oppfatninga for ekteskapets grunnlag. Ved at økonomiske overføringer på denne måten forble en del av ekteskapsinngåelsen, opprettholdt også festegava sin andre begrunnelse som en type festepenger.

Gaveskikkenes opphør

Fra slutten av 1700-tallet og til 2. halvdel av 1800-tallet trengte det romantiske ekteskapsidealet gjennom med sitt følelsesmessige grunnlag for ekteskapsinngåelse. I løpet av denne tidsperioden, dvs. fra 1855, mistet gaveskikkene sine økonomiske realiteter ved lov. Deretter fortsatte benke-gaveskikken å bli praktisert som et underholdningsinnslag i bryllupsmarkeringa. Skikken hadde fremdeles en økonomisk

form, men det reelle økonomiske innholdet opphørte. Gaveskikkene fikk dermed en dysfunksjon, og dessuten ga de relasjoner til brudekjøp. Dette ga ikke mening eller var ikke forenlig med det nye overordna romantiske grunnlaget for ekteskapsinngåelsen. Økonomiske overføringer og en økonomisk, materiell oppfatning kom i direkte konflikt med en immateriell kjærlighets- og følelsesmessig oppfatning av grunnlaget for ekteskapet. Resultatet ble dermed at gaveskikkene opphørte i løpet av 2. halvdel av 1800-tallet.

Årsaksforklaringer på gaveskikkenes kontinuitet

For å forklare gaveskikkenes kontinuitet har jeg kombinert Fernand Braudels kontinuitetsteori og Norbert Elias' endringsteori for mentaliteter. Mentalitet operasjonaliserte jeg til begrunnelse.

Det var et felles anliggende for mannen og kvinns foreldre i det patriarkalske agrarsamfunnet med hovedsakelig selvbergingsøkonomi, å bidra til å sikre eller styrke hennes økonomiske grunnlag som eventuell enke. Ifølge den franske historikeren George Duby var nettopp økonomiske overføringer ved ekteskapsinngåelsen knyttet til agrarsamfunn. Gaveskikkenes kontinuitet eller tilnærmete kontinuitet fra slutten av 1100-tallet og like til 2. halvdel av 1800-tallet må derfor kunne forklares ved at deres begrunnelser og funksjoner ble opprettholdt fordi Norge gjennom hele dette tidsrommet var et agrarsamfunn av overveiende selvforsyningsjordbruk. Dybdeundersøkelse av Kviteseid og Tinn i Telemark påviste at benke-gaveskikken ble opprettholdt og praktisert lengst i jordbruksområder som i eldre tid hadde den høyeste andel av bondeselveie i landet. Trolig har benke-gaveskikken her også vært benyttet som en sosial markør for selveiende bønder.

Videre har det vært et stabiliserende element at det i analyseperioden ikke tilkom nye og avgjørende ideer om ekteskapets grunnlag. Dermed ble ikke oppfatninga av ekteskapet som et økonomisk anliggende utfordret eller fortrent.

Utover dette ble det heller ikke i perioden opprettet kollektive eller offentlige løsninger for bøndene for å trygge kvinna økonomisk som enke.

Studien viser dessuten at det romantiske ekteskapet med dertil hørende dysfunksjoner for gaveskikkene trengte gjennom forut for de store strukturelle samfunnsendringene i Norge. Industrialisering, urbanisering og framveksten av

klassemannskapet skjedde her først i løpet av 2. halvdel av 1800-tallet. Disse kan således ikke ha vært årsak til endringene i oppfatninga av ekteskapets grunnlag. De kan kun ha hatt en forsterkende effekt på endringsprosessen.

Rent avslutningsvis vil jeg hevde at et langtidsspenn og en kontinuitetstilnærming med årsaksdrøftinger åpner for andre perspektiver på vår kulturelle fortid, og gir tilgang på utfyllende og supplerende innsikt om kulturhistoriske prosesser og utvikling. De stabile elementene i vår historie og kulturhistorie er like viktige som endringene for konstituerende og forståelse av vårt samfunn og vår kultur.